

Steen- en pannenbakkerijen langs de Vecht (2)

Wie op het ogenblik het dorpje Oud-Zuilen bezoekt, vindt er niet slechts de laatste panoven, waarvoor een actiegroep in het geweer is geroepen, maar ook een prachtige omgeving van water, weide en bomen. Er staat een heel oud kerkje, het Slot van Zuylen en het Regthuys, thans ingericht als café-restaurant met een zeventiende-eeuws interieur. Dat Regthuys herinnert ons aan een periode - de zeventiende eeuw - dat er vele steen- en pannovens aan de Vecht waren, zoals diverse kaarten ook aantonen.

De ovens en bijgebouwen waren in de regel eigendom van grootgrondbezitters; soms waren dat de kasteelheren in de buurt, maar ook wel zakenlieden uit Amsterdam of Utrecht, die dan ook een buitenhuis aan de Vecht hadden. Zo hadden de Amsterdamse Huydecopers een steenbakkerij onder Breukelen, en de steenhandelaar Dirck Steenoven te Amsterdam exploiteerde een bedrijf „op Den Dael”, dus op het terrein van het voormalige klooster Mariëndaal.

In het archief van de huidige eigenaars van het kasteel Zuilen, de familie Van Tuyl van Serooskerken, bevinden zich papieren die ons een goed beeld kunnen geven hoe een steenbakkerij aan de Vecht werd georganiseerd. Mevr. Polak-de Booy, op het rijksarchief in Utrecht belast met registratie van familiearchieven, was zo vriendelijk op deze stukken te wijzen. Het zijn twee stukken uit 1622, en twee uit 1623 en 1624.

In de eerste akte van 20 december 1622 verhuurt Heer Adam van Lokhorst, die kort te voren door koop eigenaar was geworden van het Kasteel Zuilen en de landerijen daarbij, een steenoven, die hij nog zal laten bouwen, aan de schout van Zuilen, Lambert Gijsbertsz. De oven zal terstond in 1623 gebouwd worden en in het volgende jaar ook van een kap worden voorzien. Ook zal, eveneens op kosten van Van Lokhorst, er een woning bij worden gebouwd voor de „ondermeester”. Lambert Gijsbertsz zal slechts als ondernemer optreden, en die ondermeester als bedrijfsleider. De voor het stenen bakken nodige aarde en vormzand zullen door de heer van Zuylen geleverd worden. Lambert zal per gestookte oven een vast bedrag moeten betalen van f 400,—.

Hij moest dus trachten met de steenbakkerij zoveel te verdienen, dat die som er royaal uit kwam. Blijkbaar was hij daarvan niet erg zeker, want het tweede stuk is een aanvullend contract, eveneens van 20 december 1622, waarin wordt vastgesteld, dat L.G. in ieder geval tot een verdienste van 200

1623

Memorie van t arbeitsvolck aen de steenhoven, wat een iegal van de selve daechs verdient

Cornelis Aertsz	vormer	15 st	(stuiver)
Jan Willemsz	vormer	15 st	
Adriaen Petersz	cerman	26 st	
Cornelis Dirkxsz	aertmaecker	23 st	
Cornelis Cornelisz	aertmaecker	23 st	
Jan Thijsen	upsteker	12 st	
Adriaen N	upsteker	12 st	
Crijn Petersz	schebull	9 st	
Beligen Tonisen	afdraegster	9 st	
Jacob Nisen	afdraeger	9 st	
Marigen Balten	afdraegster	6 st	
Piter Cornelisz	afdraeger	6 st	
Willem Allerts	afdraeger	6 st	
Toontgen Willems	upsetster	14 st	
Geertgen Gerrits	upsetster	16 st	
Cornelis Cornelisz	snijer	3 st 8 p (penning)	
Willem Allerts	snijer	3 st 8 p	
		208 st	
Compt in den dach tot		10 gulden 8 st	
een halven dach		5 gulden 4 st	

Tekst van het hier afgebeelde stuk:
1623. Memorie van t arbeitsvolck aen de steenhoven, wat een iegal van de selve daechs verdient

Cornelis Aertsz	vormer	15 st	(stuiver)
Jan Willemsz	vormer	15 st	
Adriaen Petersz	cerman	26 st	
Cornelis Dirkxsz	aertmaecker	23 st	
Cornelis Cornelisz	aertmaecker	23 st	
Jan Thijsen	upsteker	12 st	
Adriaen N	upsteker	12 st	
Crijn Petersz	schebull	9 st	
Beligen Tonisen	afdraegster	9 st	
Jacob Nisen	afdraeger	9 st	
Marigen Balten	afdraegster	6 st	
Piter Cornelisz	afdraeger	6 st	
Willem Allerts	afdraeger	6 st	
Toontgen Willems	upsetster	14 st	
Geertgen Gerrits	upsetster	16 st	
Cornelis Cornelisz	snijer	3 st 8 p (penning)	
Willem Allerts	snijer	3 st 8 p	
		208 st	
Compt in den dach tot		10 gulden 8 st	
een halven dach		5 gulden 4 st	

gulden per jaar mag komen.

De ligging van de oven wordt aangegeven als „tegenover Vijfhuizen“. Dat was een buurtschap aan de westelijke oever van de Vecht, nu nog terug te vinden als een groepje huizen aan de Daalse dijk. De oven moet dus gelegen hebben aan de oostzijde van het water, tussen het kasteel en Fort de Klop. Er is thans niets meer van over.

Loonlijst

Het derde stuk, uit 1623, is een loonlijst van het werkvolk op de steenoven, die wij hier in fotocopie weergeven, met een transcriptie. Wij zullen de inhoud wat nader bekijken, want deze geeft een goed beeld, hoe het op zo'n bedrijf vroeger toeging.

Op de buitenkant staat nog de aantekening „memorie van 't arbeidsloon van met twee tafel steen te vormen“. Inderdaad begint de lijst met twee vormers, die elk 15 stuivers per dag verdienen. Daarna volgt de „karman“ met 26 st. per dag. Misschien is dit loon het hoogst, omdat hij met eigen kar en paard te werk kwam. Daarop volgen twee aardmakers; deze hadden het zwaarste werk te doen, ze moesten aarde kruien en deze met toevoeging van enig water met de schop omzetten, waarbij ze op hun blote voeten in de klei stonden. Het was werk voor sterke, volwassen mannen, en werd met 23 st. per dag beloond.

Dan werkte bij elke vormer een „opsteker“, die met zijn handen telkens een greep klei nam uit het door de aardmaker aangebrachte materiaal, en dat min of meer tot een bol gekneet bij de vormer op de tafel wierp. In de regel was dit werk voor halfwas jongens en hun loon is dan ook slechts 12 st. De vormer wierp de kleibol met kracht in zijn steenvorm, drukte de massa flink aan en streek het overschot af met een strijkhout.

Daarna was het de taak van afdrager of afdraagster, om de vorm weg te nemen en deze op de tevoren geëffende droogbaan te leggen. Dit was meestal kinderwerk; we treffen op de loonlijst drie jongens en twee meisjes voor dit werk aan: de oudsten daarvan beurd 9, de jongste 6 stuivers per dag. Meestal behoorden bij één tafel slechts 2 afdragers, die voortdurend heen en weer liepen: de één met de volle vorm naar de baan, de andere met een lege vorm op de terugweg. Hieruit volgt meteen, dat de vormer bij een dergelijke werkverdeling tenminste drie vormen ter beschikking moest hebben, om geregeld te kunnen doorwerken.

Opsnijden

Als de stenen een poos plat op de grond gelegen hadden, werden ze op de kant gezet om verder te kunnen drogen. Deze handeling heette „rechten“ of „opsnijden“, en we vinden op de loonlijst inderdaad twee „snijers“, die een daggeld maakten van 3 stuivers, 8 penningen. Dit werk behoefde slechts af en toe te gebeuren, vandaar die geringe betaling. Ook dit was kinderwerk, en de vijfde afdrager deed eraan mee. Het gold wel als een extra voordeel heel jonge opsnijders te hebben; het werk was niet zwaar, en hoe kleiner, des te gemakkelijker konden ze op hun blote voetjes tussen de pas gevormde stenen manoeuvreren. Het woord opsnijden is misschien te verklaren, doordat af en toe met een scherp latje braamranden van de vormelingen moesten worden afgeschraapt.

Waren de stenen half droog, dan werden ze op „hagen“ gezet, lange, losjes kruiswijs opgetaste stapels steen. Dat heette „opzetten“ en dit was meestal vrouwenwerk. Inderdaad vermeldt de loonlijst hier twee vrouwnamen. Deze vrouwen moesten echter ook de droge steen in de oven kruien en helpen de oven te vullen en die later weer te legen. Ze verdienden dan ook ongeveer evenveel als de vormers.

Rest nog de „schebull“ of „schabul“. Dit was een halfwas handlanger-duvelstoeljager, die onder andere de droogbanen, of „vormvelden“, moest effenen en met zand bestrooien, vormzand bij de vormers moest brengen en water bij de aardmakers. Ook moest hij met de rietmatten sjouwen, die bij regen of bij te felle zon over de stenen op de baan werden gelegd, en tegen de hagen gezet. Bij een plotseling opkomende bui hielp natuurlijk iedereen mee om zo gauw mogelijk alles af te dekken.

Over het stoken van de oven geeft deze lijst helaas geen nadere informatie; het blijkt niet in hoeverre daar extra volk voor nodig was. Ook 's nachts was daarbij altijd iemand in de weer.

Ondermeester

De eigenlijke baas van de steenoven woonde daarom bij de oven; hij wordt in het contract als „ondermeester“ aangeduid. Het is wel mogelijk dat Adriaen Peters, de „cerman“, als zodanig optrad, en dat daarom zijn loon het hoogste was. Tenslotte het vierde document; dat is een con-

tractie van 27 februari 1624, waarbij Willem Hermensz te Utrecht, „raymaecker“, aanneemt, om gedurende 6 jaar de karren, kruiwagens en vormtafels op de Zuilense oven te onderhouden („ganckbaer te houden“) voor Lambert Gijsbertsz, tegen een betaling van 45 gulden per jaar. Het bedrag zal onafhankelijk zijn van de hoeveelheid werk, en even hoog als er één, of als er twee, drie of vier ovens steen per jaar worden gebakken. Alleen als er een jaar helemaal niet gebakken zou worden, behoefde er niet betaald te worden. Hieruit vernemen we dus meteen, dat het bij goed weer mogelijk was vier maal een oven steenklaar te krijgen in één seizoen. De inhoud van een oven kunnen we schatten op ongeveer 100.000 tot 120.000 stuks (in de middeleeuwen was 50.000 een gangbaar aantal).

Huurcontract

Mevrouw Polak vond nog enkele andere papieren over de Zuilense steenoven. Daarvan vermelden wij een huurcontract van 9 november 1689. De Heer van Zuilen verhuurt daarin het bedrijf aan Hendrick van Wamel en zijn vrouw Maria Kooth, voor f 550 per jaar. Onder de verhuur zijn begrepen: de steenovens, steenplaats, vormvelden, een woning, een turfschuur met drie „wooningjes“, en 3 kampjes weiland.

Hieruit blijkt dat er dan twee vaste ovens op het terrein staan (later worden ze ter onderscheiding de Grote en de Kleine Oven genoemd), en ook dat er behalve de behuizing van de meestersteenbakker drie arbeiderswoningen zijn gebouwd. Het zullen wel minimale verblijven zijn geweest, onder één dak met de turfloods.

Van betaling per oven gebakken steen is nu geen sprake meer; de f 550 is de vaste huur. Maar vermoedelijk was Hendrick van Wamel zelf de steenbakker, zodat een tussenpersoon - als in 1620 de schout - is uitgevallen. Het is verleidelijk te veronderstellen dat Hendrick inderdaad uit Wamel (bij Tiel) afkomstig was: het Gelderse rivierenland is vanouds een steenbakkersland.

Op het contract staat nog aangetekend, dat f 20 van de huur mag worden afgehouden, omdat de ovens „geplaisterd“ moeten worden. De ovens moesten namelijk door de eigenaar, of althans op zijn kosten, in goede staat worden gehouden. Het pleisteren van steenovens moet nogal eens gebeuren, omdat door de grote hitte de muren vaak uitwijken en scheuren. Het pleisteren gebeurt niet

met gewone metselspecie, kalkspecie dus, maar met een dikke leempap, die door de gloed tot steen verhardt.

Bier

In een pachtcontract van 1738 verhuurt Diederik Jacob van Tuyll van Serooskerken, Heer van Zuylen en Westbroek, de steenovens „tot Zuilen“ aan Jan Voorsteegh. De pachtsom bedraagt 400 gulden per jaar, met vrije woning en vrije „brand“ - d.w.z. vrij gebruik van hout en turf voor huisbrand -, en cijnsvrijdom voor het bier voor gezin en werkvolk mitsgaders nog twee tonnen goed bier om aan de gaande en komende man te schenken.

Er werd altijd veel bier gedronken op steenovens. Het werk was zwaar en vuil, en bij de oven natuurlijk heet. En juist bij mooi warm weer maakte men zeer lange dagen. Het was algemeen gebruikelijk dat het bier op de oven vrij was van accijns; maar dan mocht er niet aan Jan en alleman geschenken worden, waardoor men de plaatselijke tapper of de pachter van de bieraccijns zou benadelen¹³). De volgens het contract extra toegestane twee ton voor de gaande en komende man was een tegemoetkoming in de dagelijkse praktijk. De ovenbaas moest de turfschippers, steenschippers en steenopersknechts toch een glas bier kunnen schenken.

Er is ook een „Oncostenboek“ van de Heer van Zuylen bewaard, waarin het „biërgeld“ voor de steenbakker staat geboekt, als „ovenbier“ of „tonnebier“. Er staan ook uitgaven in voor „eerste bier“ en „laatste bier“; dat betreft de feestelijke extra dronk, wanneer men in het voorjaar voor het eerst de oven weer aanstak, en wanneer in het najaar de laatste keer de brand erin ging. Ook het woord „kappebier“ komt voor, doch dat zal hetzelfde zijn wat men nu nog wel „pannebier“ noemt, namelijk de tractatie wanneer bij het bouwen het hoogste punt van de kap wordt bereikt.

*F. H. Landzaat
met medewerking van
mej. dr. J. Hollestelle*

13. Hollestelle, a.w. 147, 148.